

З. Шадкам^{1*} , У.Т. Қыдырбаева¹ , Ө.О. Тұяқбаев²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²«Ғылым ордасы» РМК, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: Zubaida.Shadkam@kaznu.kz

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТҮРКІ ШИПАГЕРЛІК ДӘСТҮРІ ЖӘНЕ ЖАЗБА ЖӘДІГЕРЛЕРІ

Түрлі этникалық топтардың негізінде халықтық медицина дәстүрлеріне этнографиялық зерттеулер жүргізу, оларды халық арасына кеңінен насихаттау арқылы практикада қолдану бүгінгі күннің ғылыми бағыты үшін ерекше орын алады. «Ұлы даланың жеті қыры» және Орталық Азия мен Қазақстан халықтарының этномәдени жүйесін зерттеудегі маңызды мәселелердің бірі – ортағасырлардағы Қазақстан территориясында қолданылған көшпелі халықтардың этномедицинасы. Қазіргі ғылымның қарқынды дамуы кезеңінде орта ғасырдағы халық медицинасына қатысты зерттеулер жаңа этнографиялық материалдармен толықтырылуы және далалық этномедицина тарихының жан-жақты зерттелуі қажет. Осындай медициналық мазмұнда жазылған ортағасырлық жазба жәдігерлердің бірі ретінде Көшкінші ханның жеке дәрігері Сұлтан Әли әл-Хорасани қаламымен XVI ғасырдың бірінші жартысында жазылған «Дастұр ал-‘илāj» («Емдеу дәстүрі») еңбегін алуға болады.

Зерттеу жұмысының мақсаты жазба мұралар негізінде көшпенді халықтың емдеу мәдениеті мен тарихын зерттеу арқылы Ұлы Дала халықтарының емшілік өнері мен мәдениетінің өзара байланысын талдау. Тақырыпты ашу барысында мәтіндік талдау соның ішінде сөздерінің морфологиялық құрылымдарын, мағынасын мен мазмұнын зерттеу үшін салыстырмалы-тарихи және лингвомәдениеттанулық әдістерін қолдана отырып, жарияланған зерттеулерді саралап салыстыру арқылы халықтық медицина туралы ақпарат көздерінің қатарын арттыру және ғылыми айналымға түспеген қолжазба еңбегін таныстыру көзделген.

Түйін сөздер: қолжазба мәтіндері, дәстүрлі медицина, орта ғасыр жазба жәдігерлері, шағатай тілі, шипагерлік дәстүрі.

Z. Shadkam^{1*}, U.T. Kydyrbayeva¹, O.O. Tuyakbayev²

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

²RSE “Gylym Ordasy”, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: Zubaida.Shadkam@kaznu.kz

Medieval Turkic healing traditions and written artifacts

A special place in the modern scientific direction is occupied by ethnographic research of the traditions of traditional medicine on the basis of different ethnic groups, their practical application through popularization among the population. One of the most important issues in the study of the “Seven Facets of the Great Steppe” and the ethnocultural system of the peoples of Central Asia and Kazakhstan is the ethnomedicine of nomadic peoples, which was used on the territory of medieval Kazakhstan. In the period of rapid development of modern science, it is necessary to supplement the study of medieval folk medicine with new ethnographic materials and a comprehensive study of the history of field ethnomedicine. One of these medieval writings in a medical context is Dastur al-‘ilaj (Tradition of Medicine), written in the first half of the 16th century by Sultan Ali al-Khorasani, the personal physician of a nomadic khan.

The aim of the study is to analyze the relationship between the healing arts and the culture of the peoples of the Great Steppe based on the written heritage by studying the culture and history of nomadic peoples. During the study of the topic, the number of sources with information about traditional medicine was increased and unpublished manuscripts were introduced, analyzed on the materials of published studies using comparative historical and linguocultural methods to study the morphological structures, meaning and content of words, including text analysis.

Key words: manuscripts, folk medicine, medieval written monuments, Chagatai language, healing tradition.

З. Шадкам^{1*}, У.Т. Кыдырбаева², О.О. Туякбаев²

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²РГП «Ғылым ордасы», Казахстан, г. Алматы

*e-mail: Zubaida.Shadkam@kaznu.kz

Средневековые тюркские традиции лечения и письменные артефакты

Особое место в современном научном направлении занимает проведение этнографических исследований традиций народной медицины на базе разных этносов, их практическое применение через популяризацию среди населения. Одним из важнейших вопросов изучения «Семи граней Великой степи» и этнокультурной системы народов Средней Азии и Казахстана является этномедицина кочевых народов, использовавшаяся на территории Средневекового Казахстана. В период бурного развития современной науки необходимо дополнить исследование средневековой народной медицины новыми этнографическими материалами и комплексным изучением истории полевой этномедицины. Одним из таких средневековых сочинений в медицинском контексте является труд «Дастур аль-Иладж» («Традиция медицины»), написанный в первой половине XVI века султаном Али аль-Хорасани, личным врачом кочевого хана.

Целью исследования является анализ взаимосвязи лечебного искусства и культуры народов Великой степи на основе письменного наследия путем изучения культуры и истории кочевых народов. Во время изучения темы рассмотрены различные известные источники о народной медицине, а также неопубликованные рукописи, проанализированные на материалах опубликованных исследований с использованием сравнительно-исторических и лингвокультурных методов для изучения морфологических структур, значения и содержания слов, включая анализ текста.

Ключевые слова: рукописи, народная медицина, средневековые письменные памятники, чагатайский язык, традиция исцеления.

Кіріспе

Түркі халықтарының емшілік мәдениеті ғасырлар бойы дамып, оны өмірлік белсенділігінің нақты көрінісі, рухани мәдениетінің ажырамас бөлігі ретінде тарихи-этнографиялық зерттеу объектісіне алу ғылымда орныққан құбылыс. Қазақ сахарасында XVIII ғ. болған орыс офицері, географ Н. Рычков, дәрігер С. Большой, XIX ғасырда генерал-майор В. Броневский, саяхатшы А. Левшин, штаб-лекары С. Яроцкий, әскери дәрігер А. Ягмин мен В.И. Ламанский, профессор К.Ф. Фукс, Н. Катанов және қазақтың ғалымы Ш. Уәлиханов сынды саяхатшы-ғалымдардың Орталық Азия халықтарының шипагерлік дәстүрінің ұлттық ерекшеліктері туралы жазған жазбалары бұл өнердің бірталай беттерін ашады. Мақалада «емшілік мәдениет», «этномедицина», «халықтық» немесе «дәстүрлі» медицина терминдерімен байланыстырылады және ол белгілі бір халықтың (этнос) науқасты емдеу әдістері мен шипагерлік өнері жүйесінің жиынтығы ретінде қолданылады. Емшілікті кәсіп емес, өнер деп ұққан алдыңғы лек бабалар мұрасын кейінгі ұрпаққа да көне мәдениет деп түсіндіру әбден орынды.

Кейінгі ғылыми зерттеулердің теориялық, методологиялық тұрғыдан дамуы нәтижесінде денсаулық сақтау мәселелерін, емдеу жүйелерін,

сол жолдағы адамзат тәжірибелерін әлеуметтік-мәдени, тарихи-мәдени, рухани-мәдени контексте қарастыру және пәнаралық ғылыми салада зерделеу орнығып келеді. Адам ағзасының саулығына әсер ететін емшілік дәстүр – түрлі науқастырмен күресу, іздену, байқау, тәжірибе жасау, білім алмасу сынды сан қырлы әрекеттерден туындаған халықтық қазына. Зерттеушілер емшілік дәстүр – мындаған жылдық тәжірибемен қалыптасып кодификацияланған, жүйеленген, үйретілген және кеңінен қолданыста болған, солайша бүгінгі медицина ғылымының тууына, дамуына жол ашқан құбылыс деп есептейді.

Көне түркілердің емшілік өнерлерінің жоғары деңгейде болғандығы жайында антикалық авторлардың еңбектерінде кездеседі. Олар өз еңбектерінде сақ, сармат тайпаларының емшілік дәстүрлері туралы бірлі-жарым мәліметтер береді. Мысалы, ежелгі грек дәрігері Гиппократтың «Ауа, су және жергілікті жерлер туралы» атты еңбегінде сақтар арасында жиі кездесетін буын аурулары, жамбас ұршығының мүжілуі және ат үстінде ұзақ жүрудің салдарынан болатын ақсақтық аурулар жайында айтылады. Гиппократтың жазбаларында сақтардың қан алу дәстүрі туралы былай келтіріледі: «... олар құлақтың артындағы екі тамырдан қан алады, қан тоқтаған кезде адам әлсізденіп, ұйықтап қалады» (Воробьев, 2005:13). Геродот скифтер арасын-

да емшілікпен арнайы айналысқан емшілердің болғандығы туралы да мәлімет береді. Сонымен қатар, көне Грек, Рим деректерінде скифтердің емдеу тәсілдерінде әртүрлі дәрілік өсімдіктерді қолданғандығы айтылады. Мысалы Плиний мен Теофраст римдіктер мен гректердің «скиф шөптері», «скиф тамыры» деп аталатын емдік шөптерді кең қолданғандығы және оларды сауда жолдары арқылы тасымалдағандығы жайында жазады. Мысалы Рим ветеринары Пелагониус грек және рим дәрігерлерінің «скиф шөптерін» дәрі-дәрмек өндіру үшін кеңінен қолданғанынан және «скиф шөптері» арасында иіртамыр (халық атауында – татар шөбі), кирказон тамыры мен понтикалық шандраның болғандығын алға тартады (Мирский, 2005:12).

Дала қазақтарының медицинасындағы осыған ұқсас дәстүрлерді орыс тарихшылары мен этнографтары А.Е. Алекторов (Алекторов, 1886: 3), А.И. Васильев (Васильев, 1902), И. Лосев (Лосев, 1875) еңбектерінде көрсетеді. Қазақтардың халықтық медицинасында қолданылатын бірқатар дәрілік өсімдіктер мен одан жасалған дәрілермен емдеу жолдарын және дайындау әдістерін 1841 жылы қазақ даласына экспедицияға қатысқан орыс штаб-дәрігері А. Ямгин де жазған болатын. Автордың айтуынша, ем-дом шарасында қазақтар дәрілік шөптерді жиі қолданған (Ямгин, 1845). Ал С. Уәлихановтың мақалаларында дала емшілері – оташы, бақсылардың емдеу шаралары сипатталып, олардың емдеу тәжірибелері ғасырдан ғасырға дәстүр сабақтастығы ретінде сақталып отырғанын жазады (Уәлиханов, 1985). Бұл мәліметтерден алғашқы кезеңде түркі халықтарының медицинасында аластау, үшкіру, ұшықтау, аруақ шақыру сияқты тылсым күштің көмегімен, арнайы ритуалдармен, шамандық жөн-жоралғылармен емдеу жолдары болса, кейінгі кезеңдерде емшілік мистикалық ілімнен эмперикалық білімге ұласқан; арбаудың табиғатын, себебін түсінуге, емін, шипасын табуға бағытталған. Осы секілді көне емшілік мәдениетінің әр тарихи кезеңде өзіндік ерекшеліктері болуына байланысты бірқатар ғылыми зерттеулерде түркі жұртының медицинасы тарихын: 1) Исламға дейінгі кезең; 2) Исламды қабылдағаннан кейінгі кезең; 3) Батыстық мәдениетке бет бұрған кезең деп үш кезеңге бөліп қарастыру орнығып келеді (Вауат, 2016: 237). Бұлай кезеңдеу барлық зерттеушілер тарапынан қолдау тапты деп айту қиын, десе де теориялық тұрғыда орынды деп білеміз.

Материалдар мен әдістер

Жалпы, көшпенді түркі халықтарының медицинасы тарихын кезеңдеу меселесі түбегейлі шешілу үшін бүгінге жеткен жазба жәдігерлер кешенді зерттелуі керек. Орталық Азияда дүниеге келген медициналық еңбектердің басым көпшілігі алғашқыда араб тілінде жазылса, XII ғ. бастап парсы тілінде жарық көре бастаған. Ал тарихи түркі тілдеріндегі, атап айтқанда шағатай және қыпшақ тілдерінде жазылған медициналық еңбектер нақты қай кезеңнен бастап жазыла бастады деген сұрақтың жауабы әлі де басы ашық күйінде қалып тұр. Бұның басты себебі түркі медицина тақырыбындағы шығармалардың аз зерттелгендігі және жазба жәдігерлерінің аз сақталғандығы.

Мақалада жоғарыда аталған мәселелер бойынша АР09259326 «Дастұр ал-‘иләж» – далалық медицина дереккөзі» гранттық ғылыми жоба негізінде зерттеуге алған медициналық жазба жәдігерімен және Сұлтан Әли әл-Хорасанидің медициналық трактатының мәліметтеріндегі емшілік өнердің ерекшеліктерімен таныстыруға тырысамыз.

Мақала дайындау барысында дәстүрлі медицинаға қатысты отандық және шет тілдеріндегі тарихи деректерді жинақтау, сараптау, салыстыру, жүйелеу сияқты жалпы ғылыми және пәнаралық әдістер қолданылды. Сирек кездесетін кітап қорларында сақталған медициналық тақырыптағы қолжазбалардың ақпараттық мазмұнын ашуда қосалқы тарихи пәндердің деректанулық, палеографиялық, кодологиялық және библиографиялық әдістері кеңінен пайдаланылды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Түркілік емшілік мәдениет және ондағы ислам дінінің орны

Орталық Азия – ғасырлар бойы дамыған сауда жолы болуымен қатар, мәдениет пен өнер көшінің жолы – «Жібек жолы» бойында орналасқан өркениет бесігінің бірі болған аймақ. Жібек жолының тыныштығы мен қауіпсіздігін қамтамасыз еткен көшпелі халықтар өте ерте кезеңдерден бастап іргелес елдермен тұрақты сауда қатынастарын орнатуы арқылы араб, парсы, үнді, қытай және басқа да халықтардың мәдениетімен, өнерімен таныс болды. Бұл байланыс белгілі бір дәрежеде далалық медицинаның жағдайына да ықпал еткені анық. Бізге жеткен

жазба деректердің мәліметтері көшпенділердің дәстүрлі медицинасында өзіндік танымдары болғанын және оны сан түрлі мәдениеттер тоғысы жүрген ортағасырларда да сақталып қалғанын көреміз.

Батыс Түркістанда Қарлұқтар құрған Қарахан мемлекеті тұсында ислам дінімен танысқан түркі тайпалары өзіндік дүниетанымына, салт-дәстүріне лайықталған мұсылмандық мәдениетті қалыптастыра бастады. Исламның орнығуымен түркілік емшілік мәдениеті де бірқатар өзіндік рең ала бастады. Осы кезеңде жаңа медреселер, сопылық таккиялар ашылып, мұсылмандық социум қалыптасты.

Далалық медицинада бірқатар алмасулар жүрді:

Бұрынғы тәуіп шамандарды сопы дәруіштері алмастырды;

Шамандық аластауларды, дуалауларды Құран аяттарымен, дұғалармен үшкіру, шіріткілермен емдеу алмастырды;

Тәңір, Ұмай, аруақ, т.б. киелік ұғымдарын пайғамбар, пір, шілтен, әулие ұғымдары басты (Gurgan, 2010: 11).

Осыған орай «Тір Таріһі» (Медицина тарихы) атты еңбектің авторы А.Х. Баят түркілердің исламды қабылдауын негізге ала отырып түркі медицинасын 3 кезеңде зерттей келе (1. Исламға дейінгі кезең; 2. Ислам кезеңі; 3. Батысқа бағытталу кезеңі) исламға дейінгі кезеңде түркілер емшара алу үшін шамандар, бақсылар, балгерлер мен оташы, емші сияқты дұға жасау арқылы ауруларды дертінен айықтыратын адамдарға жүгініп келген. Өз ойын дәлелдеу үшін Құтты Біліг пен Диуани лұғат ат-түрк еңбектерінен мысал келтірген ғалым түркілерде медициналық емшаралардың шамандар мен дәрігерлер тарапынан ортақтаса жасалғандығын; шамандардың аластау, қорғасын құю сияқты сиқырлы әрекеттерді қолданғандығын және ең әуелі рухани аурулардан арылтқандығын; оташылардың алапес, безгек, жаралану, улану сияқты ауруларды шөп, мал өнімдері мен минералды заттардың қоспасы арқылы әзірленген дәрілердің көмегімен емдегендігін алға тартқан (Bayat, 2016: 236-237).

Бұл алмасулар түркі медицинасы тарихының екінші кезеңін тағы өзара екі кезеңге бөліп қарастыру керек екенін көрсететіндей. Сондай-ақ, кезеңдеу мәселесі жазба деректерге негізделу және әр деректердегі көрініс тапқан емшілік дәстүрлер ерекшеліктерін сараптау қажеттігін ұқтырады. Ондай жазба деректер жоқ емес, алайда араб, парсы тіліндегідей соншалықты

мол емес. Осы орайда түркі тіліндегі жазба жәдігерліктер қалай қалыптасты, оны кімдер қалыптастырды деген сұрақтардың да тууы орынды. Бұл сұраққа жауап беру үшін бүгінге жеткен жазба жәдігерлерге қысқа шолып өткен жөн.

Ортағасырлардағы түркі тіліндегі медициналық жазба мұралар

Тіл тарихында медициналық мәтіндердің үш аймақта шоғырланғандығын: көне ұйғыр, мәмлүк және анадолы аймақтарында көруге болады. Мысырдағы мәмлүктердің мекен еткен аймағында жазылған еңбектер араб және түркі тілінде болған. Қыпшақ тілінің мұрасы болып табылатын түркі тілдеріндегі мәтіндер көбіне мал аурулары, әсіресе жылқы шаруашылығы мен жылқы аурулары жайында болған. Соңғы жылдары жазылған кейбір зерттеулерге қарасақ медициналық мазмұндағы шығармалардың шағатай аймағында да жарық көргендігін байқаймыз. Зерттеушілердің еңбектеріне сүйенсек Орталық Азия негізді бұл шығармалардың XVII ғасырдың соңына тән екендігі және Шығыс Түркістан мен оған жақын аймақтарда көне ұйғыр медицина дәстүрінің әсерімен жазылғандығы байқалады (Arslan, 2020: 375).

Медицина тарихымыздағы алғашқы шығармалардың негізін салған ұйғырлар медицинаға қатысты білімдері мен тәжірибелерін әр кезеңде қағазға түсіріп отырған. Көне ұйғырлардың медицина туралы жазған еңбектері күні бүгінге дейін көптеген ғалымдар тарапынан зерттеліп келді.

Жалпы Орталық Азияда медицина тарихында өзіндік өшпес із қалдырған ғалымдар аз болған жоқ. Солардың бірі – 600 жылға жуық медицина ғылымындағы негізгі еңбектер қатарында елеулі болған «Медицина каноны», «Шипа кітабі», «Көз аурулар және олардың емі» т.б. медициналық шығармалары арқылы әлемге танылған медицинаның атасы Әбу Әли ибн Сина (980-1037) (Starr, 2013: 10). Орта ғасырда осы аймақтарда әсіресе, Әмір Темір тұсында медицина ғылымы қарқынды дамып, Орталық Азияға Шам, Иран, Индия және басқа да өңірлерден Наср ад-дйн Түсй, Фазл Аллах ат-Табрйзй, Мауләна Джамәл ад-дйн, ‘Изз ад-дйн Мас‘уд аш-Ширәзй, Бурхән ад-дйн Нафйс ал-Кирмәнй секілді танымал дәрігерлер әкелініп, көптеген емханалар мен оқу орындары ашыла бастады. Нәтижесінде аймақта медициналық емдеу шараларында шөптік дәрілер мен жануарлардың өнімдері кеңінен қолданысқа енді. Мансұр

ибн Мухаммад ибн Ахмад ибн Иүсүф ибн Факїх Илиас (еңбектері «Тибб-и Мансүрї» деген жалпы атпен танылды), Наджїб ад-дїн Самаркандї («ал-Асбāб уа ал-Āламāt», «Шарх ал-Мүджаз» шығармаларының авторы) сынды мауареннахрлық дәрігер ғалымдардың қатары көбейді. Өңірден шыққан танымал ғалымдардың қатарында Иүсуф ибн Иүсуф ат-табїб ал-Хирауїдї (1544 ж. қ.б.) де атауға болады. Захир ад-дин Бабырдың жеке дәрігері болғандығын, Гераттағы Әлішер Науаї негізін қалаған «Дар аш-шифа» медресесінде тәлім алған Иүсүфтің «‘Йлāдж ал-амрāз» («Аурулардың емі»), «Джāми‘ ал-фауā’ид» («Пайдалы емдер жинағы»), «Ситта-и зарўрийа» («Денсаулықтың алты қажеттілігі»), «Рисāла-и ма’кўл уа машрўб» («Ішім-жем туралы трактат») атты өлең жолдарымен жазылған трактаттары да дәстүрлі медицинаға арналып, жазба деректерде «Тибб-и Иүсуфи» («Иүсуф медицинасы») деген жалпы атаумен кездесетіндігі белгілі.

Орта Азиядағы медицина туралы жазылған еңбектердің көпшілігі алғаш араб тілінде жарық көріп тек XII ғ. бастап парсы тілінде жариялана бастағандығын ескеретін болсақ, түркілік шағатай және көне қыпшақ тілдеріндегі медициналық еңбектердің нақты қай кезеңдерге тән екендігі толыққанды анықталмағандығын байқаймыз. Мұның басты себебі де Орталық Азияда медицина тақырыбындағы шығармалардың жеткілікті дәрежеде зерттелмегендігі болып отыр.

Орталық Азияда Әмір Темір билігі тұсында (1370–1507 жж.) дамыған шипагерлік дәстүр кейін шайбандықтар, аштархандықтар мен Қазақ, Сібір хандықтарында да заңды түрде жалғасын тауып отырған. Бұлардан 1470 жылы қазақ ханы Жәнібектің (1480 ж.қ.б.) бұйрығымен түркі тілінде (көне қыпшақ тілінде) емші Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының (1388–1478) қаламынан шыққан «Шипагерлік баяны» атты көне медициналық трактатты атауға болады. Алайда бірқатар ғалымдар түпнұсқаның сақталмауын алға тарта отырып бұл еңбектің көне шығарма екендігіне күмән келтіреді. 1996 жылы К. Елемес, Д. Мәсімханның авторлығымен араб қарпінен көшірілген нұсқаның кіріспе бөлімінде аталған еңбекке сипаттама бере отырып, Қытайда өртке ұшырып 6 рет көшіріліп жазылған қолжазба нұсқасының өзгергендігі және 3655 беттен тұратын еңбектің тек 1095 беті ғана қолымызға жеткендігі туралы жазады (Тілеуқабылұлы, 1996).

Аты көпке мәлім тарихшы-жылнамашы, Хива ханы Әбілғазы Баһадүр ханның (1606–

1664) емшілік өнерге қызығушылық танытып, 1643–1663 жж. аралығында «Манāфи’ ал-инсāн» («Адам пайдасы») атты медициналық трактат жазған. Оның шағатай тіліндегі бұл шығармасының бір нұсқасы бүгінде Ташкенттегі Әбу Райхан Бируни атындағы Шығыс қолжазбалары орталығында (ШҚО) №4107 инвентарлық нөмірмен сақталған. Алайда бұл нұсқа кешенді зерттеуге алынбаған (Гаййпов, 2000: 13; Жуманазаров, 2015: 126). Осыған ұқсас тағы бір шығарма Аштарханидтер әулетінен шыққан Мауареннахр билеушісі Сайид Субханқули Баһадүр ханның (1680–1702) кезінде «Табїблік китāбі», «Ихйа’ ат-тибб Субхани» («Субхан[қули] медицинасының жандануы») атты трактаттар да қаламға алынған. Бұл еңбектердің ішінде «Табїблік китāбі» атты трактаттың бір нұсқасын 1824–26 жылдары А. Вамбери Орталық Азияға жасаған сапары кезінде Гератта тапқан. Бұл нұсқа қазіргі таңда Венгрия Ғылым Академиясы кітапханасында (Tögök O. 38), ал «Ихйа’ ат-тибб Субхани» қолжазбалары Әбу Райхан Бируни атындағы Шығыс қолжазбалары орталығында № 2101 инвентарлық нөмірмен сақталған (Семенова, 1952: 436/III).

Ұлы даланың медициналық мәдениетін С.Х. Субханбердин (Субханбердин, 1967), А. Арцишевский (Арцишевский, 2006), А. Төлеубаев (Төлеубаев, 2006), В. Переверзев (Переверзев, 2002), Х.С. Жұманазаров (Жуманазаров, 2018), Г.К. Алиева (Алиева, 2017), А. Афанасьева [Afanasyeva, 2010] сынды зерттеушілер әлеуметтік, саяси, мәдени және экономикалық дамудың бір көрінісі, мәдени генезис процесінің бөлігі және адамның бейімделуінің әлеуметтік-мәдени механизмдерінің бірі ретінде зерттеген. Осы тұрғыдан көшпелі халықтардың этномедицинасын әлемдік медициналық мәдениеттің ажырамас бір бөлігі ретінде зерттеуді қажет етеді. Жоғарыда аталған зерттеушілерге XIX ғасырдағы көптеген орыс және шетелдік этнографтардың еңбектері, мұрағаттық құжаттар, далалық этнографиялық материалдар және бірқатар авторлардың статистикалық және әлеуметтанулық зерттеулерінің нәтижелері деректік негіз болды. Алайда мұнда бірнеше ортағасырлық жазба дереккөздер қарастырылған жоқ.

Шетелдік зерттеушілердің еңбектерінде халықтық медицинаға байланысты зерттеулер кеңінен қарастырылған. Мысалы: А. Бодроглетти (Bodroglieti) (Bodroglieti, 1973), К. Элгуд (Cyril Elgood) (Elgood, 1970), А. Крие (Amine Kriye) (Kriye, 2014)] Л. Кароли (László Károly,) [Karoly,

2014], Ф. Алекберли (Fərid Ələkbərli) (Ələkbərli, 2013) сынды авторлардың еңбектерінде халықтық медицина этнологиялық тұрғыдан және деректерді зерттеудің әдіснамалық талдауы сияқты мәселелер жан-жақты талданған.

Бүгінде Уппсала университетінің профессоры Л. Кароли 2000-2002 жж. Субхан-кули ханның медициналық трактаттары бойынша: «Sayyid Subhān Qulī Muḥammad Bahādur kān orvosi traktātuma» («Сайид Субхан-кули Мұхаммед Бахадур ханның медициналық трактаты») тақырыбында кандидаттық диссертация жазып, шағатай тіліндегі трактатқа мәтінтанулық зерттеу жүргізген. Л. Кароли бұл шығарманың мажар білім академиясы шығыс жазба коллекциясына тіркелген нұсқасы бойынша зерттеу жасаған. Хераттан табылған бұл нұсқаны Мажарстанға алып келген түркітанушы А. Вамбери, шығарманың ішкі мазмұнынан атын таппағандықтан *Tabʿblik Kitābī* деп атаған. Шығарманың ішкі құрылымы 66 парақтан және әр беті 13 жолдан тұрады. 55 баптан тұратын бұл шығарманың Өзбекстанда 8 нұсқасы бар. Ташкенттегі Ебу Рейхан Ел-Бируни Шығыстану институтында сақталған көшірмелерді зерттеген ғалымдар шығармаға *Ḥulāṣatūʾl-Ḥükemā* атын берген (Karoly, 2014: 10-16).

Ғалым деректер негізінде Орталық Азиядағы түркі халықтарының медициналық мәтіндерді 17-ғасырдан бастап жазыла бастағандығын алға тартады. Алайда *Esrāruʾl-Eḥbbā* атты еңбек табылған кезде бұл кезең тағы да бір ғасырға кейін шегерілді. Ташкент, Бұқара, Қотан және Жаркент сияқты қалаларда қолжазба нұсқасы табылған бұл жәдігерлер шағатай өңіріндегі медицина ғылымының дамығандығының бір көрінісі екендігін білдіреді (Arslan, Uysal, 2020: 380).

Шағатай өңіріндегі медицинаға қатысты мәтіндердің тарихын *Esrāruʾl-Eḥbbā* атты еңбектің жазылған кезеңі 1506 жылдан бастауға болады. Шағатай тіліндегі бұл еңбекті грек дәрігері Толозан жазған. Автордың жазбаларында кітап Шахабеддин Сакип тарапынан парсы тіліне аударылған. Аудармашы Шахабеддин Сакип шағатай тіліндегі нұсқаның дұрыстығын атап өткен (Ванер, 1939:129).

Шағатай өңіріне тән медициналық мәтіндердің бірі, араб графикасымен өзбек тілінде жазылған 767 жолдық мәтін. Бұл мәтіннің транскрипциясын Алберт Вон Ле Кок жасап неміс тіліне аударған. Автор *Tīb Kitābī* атымен атаған бұл шығарманың авторы Ибн Кутлук Молла Тох Нияз Ахонд Тог Бек болған. Терзиоғлу мен Серткая бұл шығарманың бірінші Тұрфан жорығында

табылғандығын бірақ түпнұсқасының жоғалғандығын айта келе еңбектің жазылу тарихын 17-18-ғасыр деп көрсетеді (Arslan, Uysal, 2020: 380).

Зерттеуші К. Елгуд өзінің монографиясында (*Safavid Medical Practice...*) XV-XVIII ғғ. Персиядағы медицина өнері мен практикасының тарихын баяндау арқылы оқырмандарды көптеген деректермен таныстыра отырып, әр аймақтағы халықтардың мәдени байланыстарын көрсетуге тырысады. Зерттеуші парсы және араб тілдерін жетік меңгергендігінің арқасында Таяу Шығыс және Орта Азиядағы медициналық еңбектерді түпнұсқа қолжазбаларынан тікелей зерттеген. Түрік зерттеушісі А. Крие PhD докторлық диссертациясында Анадолы және Түркістан түркілерінің (ұйғырлар) медициналық дәстүрлері мен мәдениетін салыстыра отырып, этнографиялық материалдар негізінде олардың сабақтастығын, ұқсастықтары мен ерекшеліктеріне тоқталған. 200-ден астам ғылыми еңбектің авторы профессор Ф. Алекберли оннан астам ортағасырлық медициналық шығарманы зерттеп, ғылыми айналымға түсірген. Оның еңбектерінде Камал ад-Кашанидің «Аруах әл-аджсад» (XIV ғ.), Муртуза Галу хан Шамлуның «Хирга» (XVII ғ.), Абу әл-Хасан Марагидің «Муаллиджат-и мунфарида» (XVIII ғ.) шығармалары алғаш рет ғылыми тұрғыда зерттелген. Алайда, зерттеушілер өз еңбектерінде Сұлтан Әли ал-Хурасанидің «Дастūr ал-‘илāж» атты медициналық трактатына қысқа ғана сипаттама беріп өткен. Аталған трактаттың далалық халық медицинасын зерттеудегі деректік маңызы жайында терең тоқталмаған және түпнұсқа мәтіні зерттелмеген.

Зерттеулерде байқағанымыздай, ортағасырлық түркі медициналық трактаттары негізінен дала элиталары арасында немесе билеушілер сарайында жазылған. Осындай медициналық трактаттардың бірі – көшпенді Көшкінші (немесе Көшім хан, 1432-1530) мен оның ұлы Әбу Сағид (1533 ж.қ.б.) ханның жеке дәрігері болған Сұлтан Әли ал-Хурасанидің «Дастūr ал-‘илāж» атты трактаты. Бұл трактаттың басқа ұқсас еңбектерден айырмашылығы – шығыс медицинасының көшпелі халықтардың емдік дәстүрлерімен өзара байланыстыра көрсетілуінде болып отыр. Қазіргі кезге дейін қолымызға жеткен екі нұсқасы бар. Олар парсы және түрік (шағатай) тілдерінде жазылған. Сонымен қатар еңбектің қолжазба нұсқалары Қазақстан, Өзбекстан, Түрікменстан, Иран, Үндістан, Түркия, Ресей, Ұлыбритания, Франция, Герма-

ния және т.б. елдердің кітапхана қорларында сақталған.

Трактат кіріспеден (муқаддима) және екі негізгі тараудан (мақале) тұрады. Кіріспе мен тарау 16 баптан, әр бап бірнеше бөлімдерден (фасл), бөлімдер бірнеше бөлімшелерден (қисм) тұрады. Шығарманың кіріспе бөлімінде құран аяттары мен пайғамбар хадистерін негізге ала отырып жалпы медицинаның пайдасын және оның ғылым ретіндегі орнын түсіндіріп өтеді. Сонымен қатар, денсаулықты сақтауға байланысты бұрынғы хәкімдердің насихатын баяндайды. Бірінші тарауда аурулардың белгілері мен түрлі ауруға шалдыққан адамның хал-күйі, қысқа емделу жолдары сипатталса, екінші тарауда аурулардың күрделі емшарасы, жануарлар майы, сүті, қаны мен өтінен, түрлі шөптерден, жер қойнауынан шыққан минералды заттардан дәрі дайындау жолдары мен қолдану тәсілдері және олардың емдік қасиеттері жайлы жазады. Бұл трактаттың қолжазбалары парсы және шағатай тілдерінде Қазақстан, Өзбекстан, Түрікменстан, Иран, Түркия, Ресей, Ұлыбритания, Франция, Германияның сирек қорларында сақталған. Батыс Еуропа мен Иран кітапхана қорларында сақталған «Дастұр ал-‘иләдж» қолжазбалары Блоше (Blochet) [Blochet, 1905-1934: 121-133], Рье (Rieu) (Rieu, 1895: 11), Перч (Pertsch) (Vierter, 1888: 580. №612, 581, №613), Кешаварз (Keshavarz) [Keshavarz, 1986: 178-183, №56a-n] каталогтарында сипатталады. Үндістанның Хайдарабадтағы Низами кітапханасында сақталған ең көне қолжазбаның негізінде «Дастұр ал-‘иләж» 1282/1865 ж. Делиде жарияланып, 1301/1884 жылы Лакхнау қаласында парсы тілінде басылып шыққан (Хорасани, 1301). Бірақ белгісіз себептермен бұл шығарма әлі де ғылыми ортада толыққанды зерттелмей келеді.

Шығыс түркі тілінің медицина саласында жарық көрген тағы бір еңбегі араб графикасымен жазылған 48 беттен тұратын, жазылған уақыты белгісіз бір журналдың үшінші бөлімі болған *Tib-nāme-i Türkī* еңбегі. Журнал бет саны мен мазмұнындағы мәтіндері жағынан біраз ерекше және швед ғалымы Ганнэр Джаррингтің 1982 жылы Лунд университетіне сыйға тартқан «Шығыс Түркістан қолжазбалары Джарринг коллекциясындағы» қолжазбаға қатты ұқсас. *Tib-nāme* мен Г. Джаррингтің коллекциясындағы *Tibḥḥīlīk* бір шығарма желісінде көрінгенімен біреуінің өзбек, екіншісінің ұйғыр өңірінде жазылғандығы мәтін тілінде көрініс тапқан (Arslan, Uysal, 2020: 381). Г. Джаррингтің коллекциясында автордың Жаркентте болған жыл-

дарында жинаған 4 мәтін бар: 2a-9a парақтары арасында *Ta’bīr-nāme* (Öger, 2019), 9b-20b п.а. *Tibḥḥīlīk*, 21a-22b п.а. *Nev-rūz* [Tek, 2019], 23a-28a п.а. *Zafer-nāme* мәтіндері жазылған. *Nev-rūz* және *Zafer-nāme* атты мәтіндерден кейін көрсетілген 1347 (1928/9) жылды мәтіндердің жазбаға түсірілген уақыты ретінде болжамдаған. Қолжазба шағатай мәтіндерінде кездесетін талиқ жазуымен жазылып харекелер аз қолданылған. Мәтіннің 9b бетінен кейінгі бөлімі басынан аяғына дейін қара сиямен жазылған. *Tibḥḥīlīk* атауының дәл үстінде Алланың атымен кіріспе сөз айтылады. Бірнеше жерде (10b, 15a) қызылмен жазылған сөздер кездеседі. Қолжазбаның 19b бетінің оң жағында жақшаға алынған ескерту жазылған. Алғашқы бетінде 11, кейінгі беттерінде 14 жолдан тұратын мәтіннің жалпы жол саны 319. Мәтіннің ішкі мазмұны Алланың атымен және оған мадақ айтумен басталып, одан кейін қысқаша жеті жұлдызбен он екі бұржы туралы жазады. Кейінгі бөлімде медициналық мәтіндерде кездесетін организмде айналатын төрт сұйықтық (қан, сары өт, қара өт, шырыш (қақырық, лимфа) ұғымы, бұлардың ерекшеліктері мен темпераментке әсерін айта келе, аталған элементтердің тепендігі бұзылған жағдайда организмнің кері реакциясы әсерінен туындайтын ауру түрлеріне тоқталған. 11a бетінің сегізінші жолына дейін берілген ақпараттардан кейін, күнделікті өмірде әйелдердің жүктілік және босану кезіндегі кейбір ауру түрлері мен оларды емдеу жолдары жайында түсіндіреді. Сонымен қатар, жараланған және жылан, шаян сияқты улы жәндіктер шаққан кездегі организмге берілетін қауіптер жайында да сөз қозғаған. Мәтінде сүре мен дұға арқылы емдеуге қатысты бір мысал келтірілген. 14a бетіндегі үшінші жолда ит қауып алған жағдайда фатиха сүресін немесе Әләуилердің дәстүріндегі зікір салу арқылы Алладан көмек сұрау үшін оқылатын Нади Али дұғасын белгілі бір санға дейін қайталау арқылы емдеуге болатындығын жазған. Жалпы мәтін белгілі бір ретпен жазылмаған, бөлімдерге бөлінбеген және тақырыптары берілмеген (Arslan, Uysal, 2020: 383-384).

Қорытынды

XVIII ғасырдан бастап ғалымдар осы аймақтағы мәдени мұраларды жан-жақты зерттей бастады. Алайда тарихи қолжазба мәтіндерін сол кезеңнің тілдік ерекшеліктерін ескере отырып оқып талдау жұмыстарын жүргізу және қазіргі

тілдерге аударумен ғана шектелмей пәнаралық зерттеулерді де қолға алу қажеттігін естен шығармау керек. Әсіресе медициналық қолжазба мәтіндерін тек тілдік ерекшеліктерімен ғана емес, сонымен қатар, медициналық ақпараттың дұрыстығымен қарастыру арқылы өзіне тиесілі кезеңнің географиялық, саяси, мәдени сипаттамалары және осы кезеңдегі медицинаның жағдайы тұрғысынан да зерттелуі тиіс.

Медициналық мәтіндер тілімізде және ғылым тарихында маңызды орын алады. Бұл еңбектер мазмұны жағынан медицина, әлеуметтану, психология, фольклор т.б. сияқты көптеген салаларды қамтуымен қатар, тілдік өнімділік тұрғысынан тілшілердің де зерттеу материалдарын құрайды. Медицина және ғылым тарихының маңызды қайнар көздерінің бірі болып табылатын бұл мәтіндер түркі тарихының барлық кезеңдерінде ғылыми тіл ретінде қолданылғандығын көрсететін жазба мұралардың бірі. Сонымен қатар, аталған мәтіндер құрамында жат элементтердің болғандығы түркі тілдік қатынастардың бағытын ұстануға мүмкіндік береді.

Болашақта ғылыми жоба аясында жүзеге асырылатын зерттеу нәтижесінде ең алдымен, халықтық медицинаның тарихы мен

дамуы, дүниетанымдық діни аспектілері, ортағасырларда жиі қолданған емдеу әдістері, дәстүрлі емшілік өнері мен мәдениетінің өзара байланысы кеңінен қарастырылып, медицина классиктерінің шығармаларымен таныс болған еңбектің авторы Хаким Сұлтан Әли трактатында дала дәрігерлері (бақсы, сынықшы, оташы, жаррахшы/жарашы) мен халық медицинасының мол тәжірибесі жайында мәлімет беріледі.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, халықтар арасындағы зерттелген дәстүрлі медицина емдеудің барлық құралдары мен әдістерінің жиынтығы ретінде қарастыруды қажет етеді. Сондықтан дәстүрлі медицина – табиғи-климаттық, экономикалық және тұрмыстық жағдайлар мен елді мекендердің емдеу-профилактикалық орталықтардан қашықтықта орналасуы, белгілі бір аурулардың таралу жиілігі, көршілес елдер арасындағы ұлттық дәстүр және мәдени байланыстардың қаншалықты тығыз болғандығын жалпыдан жалқыға анықтап бақылауға мүмкіндік береді.

Мақала AP09259326 «Дастұр ал-‘иләж» – далалық медицина дереккөзі» гранттық жоба аясындағы зерттеулер бойынша жарияланды.

Әдебиеттер

- Afanasyeva A. (2010). Russian Imperial Medicine: The Case of the Kazakh Steppe. Crossing Colonial Historiographies: Histories of Colonial and Indigenous Medicines in Transnational Perspective. Ed. by A. Digby, W. Ernst, P.B. Mukharji. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing. С. 57-75.
- Алекторов А.Е. (1886). Киргизы // ОЛ. № 13-20, № 22-25.
- Алиева Г.К., Тентигулкызы Н. (2017). Эволюция народной медицины и ее место в социальной структуре кыргызов по эпосу «Манас»// Интерактивная наука. №12. С. 111-120.
- Арцишевский А. (2006). Этюды о врачах и фармацевтах. Алматы: Эмита.
- Arslan M. (2020). Tarihsel ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Tıp: Metinler, Tarih, Uygulamalar, Kavramlar, Terimler // Uysal İ.N. Türk Dili Tarihinde Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Tıp Metinleri ve Tabibçilik, Detay Yayıncılık, Ankara. С. 393.
- Әләкбәрі Ф. (2013). Ortaçağ Şərq təbabəti. Bakı.
- Bayat A. (2016). Tıp Tarihi, Üçer Matbaacılık LTD, İstanbul. С.366.
- Bloch E. (1905-1934). Catalogue des Manuscrits Persans de la Bibliotheque Nationale. T. I-IV. Paris.
- Bodroglieti A. (1973). The Medical Terminology in the Kitāb baytarat al-vāzih, a Fourteenth Century Mamluk-Kipchak Treatise on Veterinary Medicine. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi. №21 (31 Aralık). С.115-125.
- Васильев А.В. (1902). Народные способы врачевания у киргиз Тургайской области // Тургайская газета. С. 22-47.
- Воробьев А.А., Петрова И.А. (2005). Хирургия в изобразительном искусстве. Волгоград: Издательство ВолГМУ. С. 352.
- Гайпов М. (2000). Хива табиблари. Шарқ табобати. №2. С. 12-16.
- Gurgan M. (2010). Orta Asya'daki Eski Türk Tıbbının Başlangıçtan 14.yüzyıla kadarki Döneme Ait Bilinen Türkçe Tıp Metinlerinde, Tıp Tarihi Açısından Değerlendirilmesi Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sağlık Bilimler Enstitüsü. С. 202.
- Elgood C. (1970). Safavid Medical Practice: The Practice of Medicine, Surgery and Gynaecology in Persia Between 1500 A.D. and 1750 A.D. Luzac. С. 301.
- Жуманазаров Х.С. (2015). Ham hukmdor, ham tabib. Tafakkur. №3. С.125-126.
- Жуманазаров Х.С. (2018). Традиции, связанные с узбекской народной медициной: автореферат дисс. PhD: 07.00.07. / Х.С. Жуманазаров; Институт истории АН РУз. Ташкент. С. 52.
- Karoly L. (2014). A Turkic Medical Treatise from Islamic Central Asia: A Critical Edition of a Seventeenth-Century Chagatay Work by Subhān Qulī Khan / Edit.: Москва. Drompp; D.DeWeese; Mark C. Elliott. Leiden: «BRILL». С. 321.

- Keshavarz F. (1986). *A Descriptive and Analytical Catalogue of Persian Manuscripts in the Library of the Wellcome Institute for the History of Medicine*. London.
- Kriye A. (2014). *Türkiye Türkleri İle Uygur Türklerinin Hoten-Konya İlleri Çevresinde Halk Kültürü Bakımından Karşılaştırılması*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. С. 156.
- Horasani S.A., (1301). *Dastur İladzh. Leghzu: matbaa name medshi nulkeshur* [عطبم:ونءكلجالعلا روتسد. يلغ ناطلس, ين اس ارخ] [روش كلون یشنم یم ان]
- Лосьев И. (1875). Медицина в Киргизской степи. *Московская газета*. №28. С. 864.
- Мирский М.Б. (2005). Медицина России X–XX веков: очерки истории. Москва: РОССПЭН. С. 10–107.
- Переверзев В.Г. (2002). Лекарственная помощь и история становления аптечного дела в Казахстане // *Казахстанский фармацевтический вестник*. № 21(169).
- Rieu Ch. (1895). *Supplement to the Catalogue of the Persian manuscripts in the British Museum*. London.
- Starr S.F. (2013). *Steven Frederick. Lost Enlightenment: Central Asia's Golden Age from the Arab Conquest to Tamerlane*. Princeton: Princeton University Press. С. 256.
- Семенова А.А. (1952). *Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР / Под ред. чл.-кор. АН УзССР, д.и.н., проф. Т. І. Ташкент: ЎзССР Фанлар Академиясининг нашрети, 1952.*
- Субханбердин С.Х. (1967). Автореферат на соискание ученой степени канд. фарм. наук «Лекарственная политика и история развития аптечного дела в Казахстане». Алматы.
- Tek, R. (2019). Nevruz ve Günlerle İlgili Çağatayca Yazılmış Bir Metin Üzerine Değerlendirme”. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*. 2019/13: 146-160.
- Тілеуқабылұлы Ө. (1996). Шипагерлік баяны / Араб қарпінен көшіргендер К. Елемес, Д. Мәсімхан. Алматы: «Жалын». Б. 464.
- Төлеубаев Ө.Т. (2006). Қазақтағы баксылық. Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 1-том. Алматы.
- Öger, A. (2019). “Çağatayca Yazılmış Bir Rüya Tabiri Üzerine”. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*. 7/17: 502-521.
- Уәлиханов Ш. (1985). Қазақтардағы шамандықтың қалдығы. Таңдамалы. Алматы.
- Vaner H. (1939). “Esrarü'l-Etibba Türk-Çağatay İllerinin Tıb Kitabı”. *Türk Tıb Tarihi Arkivi*. 3/12: 128-134.
- Vierter B. (1888). *Verzeichniss der persischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin von Wilhelm Pertsch*. Berlin.
- Ягмин А. (1845). Киргиз-кайсатские степи и их жители. Санкт-Петербург. VI. С. 77.

References

- Afanasyeva A. (2010). *Russian Imperial Medicine: The Case of the Kazakh Steppe. Crossing Colonial Historiographies: Histories of Colonial and Indigenous Medicines in Transnational Perspective*. Ed. by A. Digby, W. Ernst, P.B. Mukharji. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing. P. 57 – 75
- Alektorov A.E. (1886). Kirgizy` [Kyrgyz] // OL. N13–20, N22–25.
- Alieva G.K., Tentigulky`zy` N. (2017). E`voluyucziya narodnoj medicziny` i ee mesto v soצial`noj strukture ky`rgy`zov po e`posu «Manas». [The evolution of traditional medicine and its place in the social structure of the Kyrgyz according to the epic “Manas”. *Interactive Science*. Interaktivnaya nauka. N12. P. 111–120
- Arczishevskii A. (2006). *Etyudy o vrachevatelnykh i farmatsevtakh*. [Studies on physicians and pharmacists]. Almaty: Emiti
- Arslan M. (2020), *Tarihsel ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Tıp: Metinler, Tarih, Uygulamalar, Kavramlar, Terimler // Uysal İ.N. Türk Dili Tarihinde Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Tıp Metinleri ve Tabîbçılık, Detay Yayıncılık, [Medicine in Historical and Contemporary Turkish Dialects: Texts, History, Practices, Concepts, Terms // Uysal İ.N. Medical Texts Written in Chagatai Turkish in the History of Turkish Language and Tabîbçılık, Detay Publishing] Ankara. С. 393*
- Alakbarli F. (2013). *Ortaçağ Şerq tıbabati*. [Medieval Oriental Medicine]. Bakı.
- Bayat A. (2016), *Tıp Tarihi, Üçer Matbaacılık LTD [History of Medicine, Üçer Printing LTD]. İstanbul. С-366.*
- Bloch E. (1905-1934). *Catalogue des Manuscrits Persans de la Bibliotheque Nationale*. T. I–IV. Paris.
- Bodroglieti A. (1973). *The Medical Terminology in the Kitāb baytarat al-vāzih, a Fourteenth Century Mamluk-Kipchak Treatise on Veterinary Medicine*. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi. N21 (31 Aralık). P.115–125.
- Vasilev A.V. (1902). *Narodnye sposoby vrachevaniya u kirgiz Turgajskoj oblasti*. [Folk methods of healing at the Kirghiz of the Turgai region]. *Turgajskaya gazeta*. P. 22–47.
- Vorob`ev A.A., Petrova I.A. (2005). *Khirurgiya v izobrazitel`nom iskusstve*. [Surgery in the visual arts]. Volgograd: Izdatel`stvo VolGMU. P.352.
- Gaijpvov M. (2000). *Khiva tabiblari. Shark tabobati*. [Khiva doctors. Oriental medicine] N2. P. 12–16.
- Gurgan M. (2010). *Orta Asya`daki Eski Türk Tıbbının Başlangıçtan 14.yüzyıla kadarki Döneme Ait Bilinen Türkçe Tıp Metinlerinde, Tıp Tarihi Açısından Değerlendirilmesi Doktora Tezi [Evaluation of Ancient Turkish Medicine in Central Asia in terms of History of Medicine in Known Turkish Medical Texts from the Beginning to the 14th Century. Doctoral Thesis] İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sağlık Bilimler Enstitüsü. С. 202.*
- Elgood C. (1970). *Safavid Medical Practice: The Practice of Medicine, Surgery and Gynaecology in Persia Between 1500 A.D. and 1750 A.D*. Luzac. P. 301.
- Zhumanazarov Kh.S. (2015). *Ham hukmdor, ham tabib*. [Both a ruler and a doctor] *Tafakkur*. N3. P.125–126.
- Zhumanazarov Kh.S. (2018). *Tradiczii, svyazanny`e s uzbekskoj narodnoj mediczinoj: avtoreferat diss. PhD: 07.00.07. [Traditions associated with Uzbek folk medicine: abstract of dissertation]. / Kh.S. Zhumanazarov; Institut istorii AN RUz. Tashkent. P. 52*

- Karoly L. (2014). *A Turkic Medical Treatise from Islamic Central Asia: A Critical Edition of a Seventeenth-Century Chagatay Work by Subhān Qulī Khan* / Edit.: Moskva. Drompp; D.DeWeese; Mark C. Elliott. Leiden: «BRILL». P. 321
- Keshavarz F. (1986). *A Descriptive and Analytical Catalogue of Persian Manuscripts in the Library of the Wellcome Institute for the History of Medicine*. London.
- Kriye A. (2014). *Türkiye Türkleri İle Uygur Türklerinin Hoten-Konya İlleri Çevresinde Halk Kültürü Bakımından Karşılaştırılması*. [Comparison of Turks of Turkey and Uyghur Turks in terms of Folk Culture around the Provinces of Hoten-Konya. Master Thesis]. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. P. 156. İstanbul: İstanbul University, Institute of Social Sciences. P.156.]
- Horasani S.A., (1301). *Dastur iladzh. Leghzu:matbaa name medshi nulkeshur* [دستور علاج اوتسد. يل عن اطلس، ين اسارخ [روش كلون یشنم یمان
- Los`ev I. (1875). *Medicina v Kirgizskoj stepi*. [Medicine in the Kyrgyz steppe]. *Moskovskaya gazeta*. N28. P. 864
- Mirskij M.B. (2005). *Medicina Rossii X–XX vekov: ocherki istorii* [Medicine of Russia X-XX centuries: essays on history]. Moskva: ROSSPE`N. P. 10–107
- Pereverzev V.G. (2002). *Lekarstvennaya pomoshh` i istoriya stanovleniya aptechnogo dela v Kazakhstane*. [Medicinal care and the history of the formation of the pharmacy business in Kazakhstan]. *Kazakhstanskij farmatsevticheskiy vestnik*. N21(169).
- Rieu Ch. (1895). *Supplement to the Catalogue of the Persian manuscripts in the British Museum*. London.
- Starr S.F., (2013). *Stiven Frederick. Lost Enlightenment: Central Asia's Golden Age from the Arab Conquest to Tamerlane*. Princeton: Princeton University Press. P. 256.
- Semenova A.A. (1952). *Sobranie vostochnykh rukopisej Akademii nauk Uzbekskoj SSR*. [Collection of oriental manuscripts of the Academy of Sciences of the Uzbek SSR of the Uzbek SSR]. Pod red. chl.-kor. AN UzSSR, d.i.n., prof. T.I. Tashkent: ʻYzSSR Fanlar Akademiyasining nashreti.
- Subkhanberdin S.Kh. (1967). *Avtoreferat na soiskanie uchenoj stepeni kand. farm. nauk «Lekarstvennaya politika i istoriya razvitiya aptechnogo dela v Kazakhstane»*. [Abstract for the degree of Cand. farm. Sciences “Drug policy and the history of the development of pharmacy in Kazakhstan”.] Almaty
- Tek R. (2019). *Nevruz ve Günlerle İlgili Çağatayca Yazılmış Bir Metin Üzerine Değerlendirme*. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*. [An Evaluation on a Text Written in Chagatai About Nevruz and Days”. *International Journal of Uyghur Studies*]. 2019/13: 146-160.
- Tileukabyluly O. (1996). *Shipagerlik bayany. Arab harpinen koshirgender K. Elemes, D. Məsi`mkhan*. [Healing story. Copies from the Arabic alphabet Elemes D. Masimkhan]. Almaty: «Zhalyn». P. 464.
- Toleubaev A.T. (2006). *Kazaktagy baksylyk. Kazak khalkynyn dasturleri men adet-guryptyary. 1-tom*. [Witchcraft in Kazakh. Traditions and customs of the Kazakh people. Volume 1]. Almaty, 2006.
- Öger, A. (2019). *“Çağatayca Yazılmış Bir Rüya Tabiri Üzerine”* [“On a Dream Interpretation Written in Chagatai”. *Journal of Eurasian International Studies*]. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*. 7/17: 502-521.
- Ualikhanov Sh. (1985). *Kazaktardagy shamandyktyn kaldygy* [Remnants of shamanism in the Kazakhs. Optional]. Tandamaly. Almaty.
- Vaner H. (1939). *“Esrarü'l-Etibba Türk-Çağatay İllerinin Tıb Kitabı”*. *Türk Tıp Tarihi Arkivi*. [“Esraru'l-Etibba Medical Book of Turkish-Chagatay Provinces”. *Turkish Medical History Archive*]. 3/12: 128-134.
- Vierter B. (1888). *Verzeichniss der persischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin von Wilhelm Pertsch* [Directory of the Persian manuscripts in the Royal Library of Berlin by Wilhelm Pertsch]. Berlin.
- Yagmin A. (1845). *Kirgiz-kajsatskie stepi i ikh zhiteli*. [Kirghiz-Kaysat steppes and their inhabitants]. Sankt-Peterburg. VI. P. 77.